

Антоніна Бадан

БАДАН Антоніна Анатоліївна — кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри ділової іноземної мови Національного технічного університету «ХПИ», м. Харків. Сфера наукових інтересів — проблеми глобалізації, крос-культурні дослідження, теорія мовної комунікації, компаративний аналіз національних культур, трансформаційні зміни в Україні.

ПОНЯТТЯ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ

У сучасному соціально-філософському лексиконі широко використовується поняття трансформації. Найчастіше воно вживається як інтуїтивне-ясне, однак розуміється й авторами відповідних публікацій, і тим більше їхніми читачами по-різному. Мета даної статті — спробувати експлікувати дане поняття і показати його місце в побудові концепції соціально-культурних трансформацій, що відбуваються на глобальному рівні в усьому сучасному світі та у нас в Україні.

Методологічними і теоретичними орієнтирами для нас є стосовні до цієї проблематики роботи київських філософів Ф.М. Канака [4], С.Л. Катаєва [5], С.Б. Кримського [6 — 8], М.В. Поповича [11, 12] та ін.

Почнемо аналіз поняття *трансформації* з етимології терміна, що його позначає. Латинський префікс «trans-» указує на дію або рух *чогось* «крізь і через» *щось інше* за межі цього іншого. У найбільш розповсюдженому практичному змісті префікс «транс-» зустрічається в словах «транспорт» і «транзит», що відносяться до переміщень з пункту (порту) А в пункт (порт) В — (*«транс-порт»*) або переїзд з А в В через С (*«транзит»*). Рідше зустрічається утворений на основі цього префікса іменник «транс», що позначає особливий психічний стан «виходу з» реальності, що досягається без прийому наркотиків шляхом медитативних практик, впливу тривалих одноманітних рухів або монотонних акустичних факторів. У Платона, середньовічних схоластів, Канта, Гегеля, Гуссерля, Гайдеггера і багатьох наступних за ними філософів ми маємо справу зі спробами тим або іншим способом артикулювати «трансцензус», тобто «перехід» від феноменального до ноуменального світу «чистих сутностей». Як правило, ці спекулятивні спроби надто складні і темні для розуміння, що й породжує розходження в тлумаченнях «трансцендентного», яке сприймається то як логічно-необхідний теоретичний конструкт, що поглиблює наше розуміння реальності, то як синонім «містичного» і тому непотрібного для практично-орієнтованої філософії.

Імлистість і надлишкова складність абстракцій «трансцензуса» і «трансцендентного», на наш погляд, можуть бути усунуті або хоча б компенсовані при звертанні до їх філософськи-природного доповнення категорією «форми» за аналогією із повсякденно-практичним розумінням «порту» («пункту»), з якого та у який нас переміщує «транспорт». «Трансформація» при такому розумінні — це перехід від однієї форми до іншої. Це теж «трансцензус», що може відбуватися як зовсім незалежно від нас шляхом стихійного розвитку природи або неконтрольованих соціально-економічних процесів, так і якоюсь мірою контрольованих нами. При такому «транспортному» розумінні трансформація розглядається чисто зовнішнім чином, а сам процес її здійснення відбувається як би в «чорній шухляді».

За аналогією з «транзитом» як проходженням «через», заслуговує на увагу і «транзитне» розуміння «трансформації» як наскрізного проходження нової форми через стару. «Транзитне» розуміння відрізняється від «транспортного» щонайменше тим, що враховує конкретний «маршрут» проходження від однієї форми до іншої через безліч проміжних форм (пунктів). Тому воно може вважатися другим кроком аналітичного наближення до осмислення трансформаційних процесів, що реально відбуваються.

Оскільки суспільство не просто інертно *існує*, як, скажімо, існує камінь, а *живе*, активно впливаючи на природу і саме на себе, воно в силу самої активності власного життя постійно

знаходиться у фазі переходу від одного стану до іншого. Очевидно, що стан суспільства, контрольований ним самим, є для нього кращим, ніж неконтрольований. Сам же контроль над власними трансформаціями, перш ніж стати об'єктивним «маршрутним» і утилітарно-технологічним знанням, має потребу в деякому попередньому філософському обґрунтуванні. У цьому сенсі при всій його незвичності є доречним термін «трансіка», запропонований у трохи іншому і більш частковому аспекті російським філософом В.С. Абрамовим. «Трансіка урбанізму як трансцендентна особливість сучасного світоустрію, є глобальний процес ескалації урбанізму, що здійснюється у формі втечі за межі традиції у бік модерності-постмодерності, і навпаки, трансіка є ідеологія про трансцендентне» [1, с.175]. Напевно, може бути запропонований і більш вдалий термін, але в робочих цілях ми цілком можемо скористатися найменуванням «трансіка» для позначення якоїсь загальної теорії трансформацій, ідейні контури якої, при усій важливості її предмета, стали намічатися тільки наприкінці ХХ століття.

Проф. Ф.М. Канак у посмертно виданій фундаментальній статті, присвяченій проблемам трансформацій, відзначав таке. «Мінливість і сталість предмета серед довкілля та довколишнього тла стосовно певного предмета належать до прикмет дійсності, фіксація яких належить чи не до найперших актів свідомості. Проте з античних часів і до першої половини ХІХ сторіччя наукова методологія орієнтувала дослідника на знаходження стабільних, найтриваліших станів чи систем комплексів явищ, на описування їхньої саме усталеної, закінченої або хоча б найчастіше спостережуваної форми. Непостійне і перехідне або зовсім залишалось поза розглядом, або оголошувалося лише видимістю, тим, що тільки здається, що випадкове й несуттєве» [4, с.14].

Продовжуючи цю історико-наукову лінію аналізу причин щодо слабкої уваги мислителів минулого до перехідних станів, намічену, але не простежену далі Ф.М. Канаком, помітимо таке.

Цілком зрозумілий переважний інтерес учених до стабільних, стаціонарних форм досліджуваних ними явищ. Адже довгий час для класичної науки головним завданням був пошук взаємозалежних параметрів і світових констант, який можна було б зв'язати відносно простими математичними формулами. При виявленні таких параметрів і констант створювалася надійна основа для строгих і компактних теорій, що досить швидко або знаходили практичне підтвердження і застосування, або, навпроти, відкидалися при виявленні їхньої практичної невиправданості. У класичній науці методологічним ідеалом були принципи простоти, несуперечності і взаємної незалежності теорій, що довгий час орієнтувалися на відносно прості системні описи. Природі приписувався деякий богоданий порядок, розгадати який і повинні вчені (Аристотель, Кеплер, Галілей, Ньютон, Ейнштейн, Гейзенберг). Якщо цього в якихось галузях пізнання не вдавалося, то вважалося, що перешкодою є суб'єктивна недосконалість пізнавальних здібностей і/або обмеженість матеріально-технічних можливостей людини. Займатися ж дослідженнями перехідних станів доти, поки не вивчені стабільні форми, у рамках класичних уявлень цілком виправдано вважалося в кращому випадку невдячною задачею, а в гіршому — проявом ненаукового підходу до реальності.

Проте і в рамках класичної науки ані вчені, ані тим більше філософи цілком не ігнорували трансформаційну проблематику. Можна послатися насамперед на математичні теорії диференціального й інтегрального вирахування, на теорію імовірностей, на обчислювальні способи послідовних наближень, що істотно доповнювали класичну арифметику, алгебру і геометрію методами строгого опису якихось ідеалізованих переходів. Такі строгі описи використовували так названі «гладкі», «гарні» функції типу $x = f(y)$, що дозволяють простежити монотонне зростання (убування) значення перемінної x у міру зростання (убування) параметра y . Деякі з цих функцій (синусоїдальна, логарифмічна) дозволяли описувати й окремі випадки «гладких» перехідних станів і знаходити на їхніх графіках критичні точки якісного переходу. Однак у цілому класична методологія вивчення трансформацій могла працювати тільки з монотонними, поступовими процесами. За межами її можливостей залишалася найбільш важлива й у філософському, і в практичному планах ситуація стрибкоподібного переходу одного якісного стану в інший, найкращий донині опис якої дав Гегель у «Науці логіки».

«Оскільки рух від однієї якості до іншої відбувається в постійній безперервності кількості, остільки відносини, що наближаються до деякої якісної точки, розглянуті кількісно, розрізняються лише як «більше» і «менше». Зміна з цієї сторони *поступова*. Але поступовість стосується тільки зовнішньої сторони зміни, а не якісної його сторони; попереднє кількісне відношення, нескінченно близьке до наступного, усе ще є інше якісне існування. Тому з якісної сторони абсолютно переривається чисто кількісний поступовий рух уперед, що не складає границі в собі самому; тому що нова якість, що з'являється, по своєму чисто кількісному співвідношенню є в порівнянні зі зникаючою невиразно інша, байдужа якість, то перехід є *стрибок*; обидві якості покладені як зовсім зовнішні одна одній» [2, с.464].

Гегель наполягав на тому, що варто змінити саме розуміння переходу — не як фази плавного перетікання однієї якості в іншу (принцип безперервності Лейбніца-Канта), а як різкої, моментальної якісної зміни, що відбувається в деякому пункті. У реальних трансформаціях цих пунктів може бути декілька, так що між окремими фазами переходу можуть бути встановлені границі, а самі критичні точки стрибків утворять вузлову лінію міри. «Звичайно прагнуть зробити зміну *зрозумілою*, пояснюючи її поступовістю переходу; але поступовість є скоріше саме винятково тільки байдужа зміна, протилежність якісній зміні. У поступовості скоріше знімається зв'язок обох реальностей, усе рівно, чи беруть їх як стани або як самостійні речі; покладені, що жодна з них не є границя іншої і що вони зовсім зовнішні одна одній; тим самим усувається саме те, що потрібно для *розуміння*, як би мало не було потрібно для цього відношення» [2, с.464].

У марксистсько-ленінській філософії ці глибокі думки звичайно інтерпретувалися на користь теорії соціальної революції на противагу соціальному еволюціонізмові і реформізмові. Рефлексивний компонент гегелівських думок про трансформації, як правило, усувався і заміщався досить банальними прикладами з природничих наук. У наших сучасних умовах, коли ідея соціальної революції втратила суспільний кредит, виникає питання: чи можна використовувати запропонований Гегелем категоріальний апарат для опису і пояснення трансформаційних процесів? На користь того, що можна, говорить уже хоча б та обставина, що сам Гегель не був прихильником соціальних революцій, хоча і не виключав їхньої виправданості через неналежне виконання урядом його обов'язків стосовно народу, як у випадку французької революції [3, с.444 — 452].

Якщо використовувати в трансциці гегелівський категоріальний апарат, звичайно, не просто механічно переймаючи його, а сприймаючи, так би мовити, *cum grano salis*, то необхідно насамперед прийняти його ключові поняття *якісної* і *кількісної визначеності*, *міри*, *стрибка*, *вузлової лінії міри*. Ці поняття цілком працездатні, більш того, цілком узгоджені з сучасними синергетичними уявленнями про виникнення деякого порядку з хаосу через біфуркації, мутації, еволюційні і емерджентні ефекти в дисипативних структурах [13]. Те, від чого в сучасних умовах доводиться відмовитися, — це спіритуалістичний телеологізм гегелівського і політико-економічний телеологізм марксистського розуміння соціальних трансформацій. Тут ми солідарні з Б.Ф. Марковим, що, відзначаючи глибину гегелівського розуміння метафізики границі і її переходу у своє інше, вказує і на те, що критико-ідеологічні викриття, що претендували на абсолютну істинність, самі нерідко ставали виправданнями ще більш репресивного порядку, так що засновані на них політичні перевороти і революції закінчувалися встановленням далеко не завжди кращого, ніж колишній, соціально-політичного режиму [9, с.70 — 71].

Так що коли ми говоримо про соціальні трансформації, необхідно враховувати не тільки їхню суб'єктивну інтенціональність (те, заради чого вони задумувалися), але і їхні об'єктивні філолофсько-історичні вектори, проекції і змісти. Іншими словами, мова йде про напрямки трансформацій і їхню наступну оцінку.

Оскільки в наших умовах трансформація може означати не тільки перехід від старої до нової форми, як вважалося, скажемо, в історичному матеріалізмі, але й перехід від невдалої (або визнаної невдалою) вже усталеної «нової» форми до «старої» форми, істотну роль має політичний вибір напрямку трансформації. Це дуже непростий і неоднозначний вибір.

Напрямок трансформації може бути звернений як до минулих, невикористаних і не зжитих форм організації громадського життя, так і до модернізації. Такими невикористаними старими формами є індивідуальна і корпоративна ініціатива, а також приватна власність на засоби виробництва. На наших очах величезна частина колишньої державної і радгоспно-колгоспної власності перейшла в руки приватних власників. При цьому переході позиції держави як конституційного гаранта доступності соціально-прийняттого мінімуму життєвих благ для кожного громадянина України виявилися сильно ослабленими. У нас немає надійної статистики даного переходу, але тенденція приблизно та ж, що й у Росії, де в руках держави залишилося приблизно 10% власності, тоді як у таких, здавалося б, зразковокапіталістичних країнах, як США, Франція або Німеччина, у руках держави знаходиться значно більша частка загального обсягу національної власності плюс величезні надходження від податків і ліцензійних зборів [10]. Ясно, що держава, позбавлена значної частки власності, не може ані забезпечити масштабних соціальних програм, ані попередити наростання кризових явищ у суспільстві, у тому числі й напруг, що викликані сильним економічним розшаруванням суспільств у більшості пострадянських держав.

Соціально-історичний вибір може супроводжуватися стратегічною ставкою на власні ресурси суспільства або на допомогу ззовні. Очевидно, у сучасних умовах ставка тільки на власні ресурси при реалізації великомасштабних реконструктивних економічних, політичних, культурних проєктів безперспективна [14]. Існує тільки одна країна у світі — КНДР, — у якій ця ставка (горезвісний принцип «чучхе») призвела до появи ригідної військово-бюрократичної й ідеологічної диктатури, яка нездатна вирішити життєві проблеми цієї країни і яка намагається шантажувати розвинуті країни погрозою ядерної зброї. Реальний результат — фактична ізоляція КНДР від повноцінного співробітництва з іншими державами. Для України цей шлях із самого початку її незалежності був неприйнятний.

В Україні був обраний інший, єдино продуктивний орієнтир — на багатовекторне співробітництво з усіма демократичними державами. Однак така багатовекторність має не тільки прихильників, але й сильних супротивників як у нас, так і в Росії, і на Заході. Не секрет, що, знаходячись у досить вигідному географічному і воєнно-стратегічному положенні, Україна одночасно входить і в зону зіткнення геополітичних конфліктуючих інтересів Росії, Західної Європи і США. Для кожної з цих сторін важливий і український ринок, і вплив на її політичний курс, відповідно, на зближення із собою і віддалення від конкуруючої сторони. Низька купівельна спроможність населення України поки ще не дає проявитися повною мірою цьому конфліктові, але в міру зміцнення української економіки він буде усе більш рельєфним і гострим. У свою чергу, українські національні інтереси вимагають проникнення продуктів її економіки на російські, європейські й американські ринки. На жаль, поки що ці продукти в малому ступені конкурентоспроможні, а в тих випадках, коли вони конкурентоспроможні, — починають зіштовхуватися з протекціоністськими бар'єрами інших країн, у першу чергу все тих же США, Західної Європи і Росії.

Здобуваючи досвід подолання цих бар'єрів, українські політики і керівники в усе більшому ступені стають прагматичними, позбавляючись від наївних романтичних сподівань на те, що «закордоння нам допоможе». Усе ясніше стає, що трансформація України в сучасну розвинуту соціально-орієнтовану державу вимагає не тільки і навіть не стільки фінансових уливів Європейського банку реконструкції і розвитку або Всесвітнього валютного фонду, але і власної культури в самих різних її аспектах — від політико-економічної і правової до культури праці, побуту, освіти, медицини, відпочинку і розваг. Трансформація повинна йти за всіма цими напрямками — з акцентом на переважно внутрішній власний ресурс українського суспільства — на його «людський капітал».

Адже, за глибоким зауваженням М.В. Поповича, «культура — це ми» [12, с.715]. Сама по собі, відрізана від своїх носіїв, культура стає чистим артефактом, за великим рахунком цікавим тільки рафінованим фахівцям. З іншого боку, як окрема некультурна (неокультурена) людина, так і неокультурене суспільство в цілому не мають ніяких шансів на визнання в сучасному світі.

Підіб'ємо деякі підсумки.

1. Поняття трансформації припускає як чисто механічну («транспортну» або «транзитну») інтерпретацію, так і філософську інтерпретацію переходу з одного якісного стану в інше.
2. Стосовно до суспільних реалій трансформації здобувають додатковий параметр, зв'язаний з інтенціональністю соціального життя, зі спробами упорядкувати і скерувати соціально-історичний процес життя даного суспільства.
3. Стосовно до українських реалій трансформація повинна мати багатовекторні і багатоаспектні діапазони, що виключають залежність від Заходу або Сходу, залишаючись відкритими для культурних досягнень і Заходу і Сходу.
4. Таким чином, мова йде не про вестернізацію або орієнталізацію всієї української культури, а про адаптацію нею найбільш перспективних елементів, що не руйнують, а доповнюють її національну ідентичність і своєрідність.

Література

1. *Абрамов В. С.* Глобальные симптомы трансики урбанизма // Рационализм и культура на пороге нового тысячелетия. Материалы III Российского Философского конгресса. (16 — 20 сентября 2002 г). — Т.3. — Ростов-на-Дону, 2002.
2. *Гегель Г.В.Ф.* Наука логики. — Т.1. — М., 1970.
3. *Гегель Г.В.Ф.* Философия истории. — Санкт-Петербург, 1993.
4. *Канак Ф.М.* Перехідний стан буття: поняття і місце в трансформаціях // Філософська думка — 2001. — №4. — С.14 — 36.
5. *Катаєв С.Л.* Соціокультурна трансформація сучасного українського суспільства: Автореф. дис. ...д-ра соціол. наук. — Київ, 1998.
6. *Крымский С.Б.* Концептуальный лад аналізу переходного процесу // Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». — Т.8. Філософія і право. — Київ, 1999.
7. *Крымский С.Б.* Рубеж тысячелетий — смена измерений истории // Пахомов Ю.Н., Крымский С.Б., Павленко Ю.А. Пути и перепутья современной цивилизации. — Киев, 1998. — С.13 — 32.
8. *Крымский С.Б.* Человеческий интеллект и духовность на рубеже тысячелетий // Пахомов Ю.Н., Крымский С.Б., Павленко Ю.А. Пути и перепутья современной цивилизации. — Киев, 1998. — С.380 — 393.
9. *Марков Б.В.* Ориентирование на краях порядков // Стратегии ориентации в постсовременности. — Санкт-Петербург, 1996. — С.69 — 97.
10. *Милецкий В.П.* Российская модернизация: Предпосылки и перспективы эволюции социального государства. — Санкт-Петербург, 1997.
11. *Попович М.В.* Рациональність і виміри людського буття. — Київ, 1997.
12. *Попович М.В.* Нарис історії культури України. 2-ге вид. — Київ, 2001.
13. *Пригожин И., Стенгерс И.* Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой. — М., 1986.
14. *Efremov O.* The Modernization of Russia and the Formation of Global Community // PA1DEIA. Twentieth World Congress of Philosophy. Abstracts of Invited and Contributed Papers. — Boston, Massachusetts (USA), 10 — 16 August, 1998.

Надійшла до редакції 18.02.2004 р.